

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тетяна Новікова. Церковнослов'янська лексика в українській мові

У статті досліджено та проаналізовано різні погляди вчених на церковнослов'янізми сучасної української мови з погляду їх історії та розвитку, визначено місце та роль церковнослов'янських лексичних одиниць в українській мові, відзначено особливості їх використання у різних соціальних сферах, зокрема у церковному житті.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, українська мова, церковнослов'янізм, лексема, лексичний склад.

Tatyana Novikova. Церковнославянская лексика в украинском языке

В статье исследованы и проанализированы разные взгляды ученых на церковнославянизмы современного украинского языка с точки зрения их истории и развития, определены место и роль церковнославянских лексических единиц в украинском языке, отмечены особенности их использования в разных социальных сферах, в частности в церковной жизни.

Ключевые слова: церковнославянский язык, украинский язык, церковнославянизм, лексема, лексический состав.

Tatyana Novikova. Ecclesiastical vocabulary in Ukrainian

In the article the different looks of scientists are investigational and analyzed to ecclesiastical words of modern Ukrainian from the point of view of their history and development, the location and role of ecclesiastical lexical units are determined in Ukrainian, the features of their use are marked in different social spheres, in particular in church life.

Key words: ecclesiastical language, Ukrainian language, ecclesiastical word, lexeme, lexical composition.

Церковнослов'янська мова відіграла значну роль у становленні української духовності, культури й писемності, збагатила народне мовлення, і до сьогодні є невичерпним джерелом ідейного й художнього впливу на різноманітні стилі української мови. Українська мова увібрала чимало лексичних та морфологічних елементів церковнослов'янської мови, вивчення яких допомагає усвідомити закономірності розвитку мови української.

Багато мовознавців як українських, так і зарубіжних досліджували церковнослов'янські одиниці в лексичній системі української мови (М. Трубецької, Б. Успенський, Г. Хабургаєв, Є. Верещагін, І. Огієнко, О. Горбач, Ю. Шевельов, М. Алефіренко, Л. Булаховський, А. Майборода, В. Німчук, Г. Півторак, В. Русанівський, О. Ткаченко, М. Скаб, М. Станівський, С. Лісняк, Л. Ткач, Л. Шевченко, П. Сігалов, О. Мусорін, О. Шимко, Л. Устюгова, С. Корнієнко, Т. Мороз та ін.). Однак ці проблеми залишаються актуальними і сьогодні.

Мета нашої розвідки – охарактеризувати та проаналізувати різні погляди вчених на історію, розвиток та роль церковнослов'янізмів в українській мові, особливості використання їх у різних соціальних сферах.

Упродовж багатьох століть в українській писемності відбувався складний процес взаємодії національної та церковнослов'янської мовних стихій. Витворений на південнослов'янській основі з нашаруванням українських мовних одиниць зразок книжної церковної мови – церковнослов'янська мова впродовж тривалого періоду служила засобом культурної самоідентифікації українців [10, № 11–12, с. 31].

Історію стосунків української та церковнослов'янської мов уже певною мірою досліджено в сучасному українському мовознавстві, проте ціла низка питань залишається проблемною, й зокрема – питання церковнослов'янського пласта в лексиці сучасної української мови. Вхідження церковнослов'янізмів у лексичну систему сучасної української мови є наслідком складних процесів міжмовної взаємодії, які тривали на українських землях ще від часів Київської Русі аж до другої половини XVII ст., існуванням двох типів літературно-писемної мови – староукраїнської (на давньоруській основі), народно-літературної, або простої мови та мови церковнослов'янської (на південнослов'янській основі), книжнослов'янської, або давньоболгарської, що, з одного боку, є даниною традиції, а з іншого – розмежувало різні, протилежні сфери людського буття – буденну та урочисту духовну [16, с. 297–298].

Ця запозичена мова – багата, високорозвинена, писемно освячена творцями Кирилом та Мефодієм, – була близькою й загалом зрозумілою східним слов'янам. Вона, звичайно, відрізнялася від живої мови своїм лексичним складом, який зазнавав впливу народного мовлення, але залишався відносно стабільним, архаїчним. Проникнення церковнослов'янізмів у давньоруську мову, на думку М. Ф. Алефіренка, відбувалося двома шляхами: через літописи, що відображали головним чином події світського характеру, та через твори церковно-релігійного змісту. Це було важливим фактором збагачення і розширення літературних жанрів та стилів загальнослов'янської писемної мови. Звідси церковнослов'янська лексика транспортувалася і в „живу” мову східних слов'ян [1, с. 57–58].

Однак у середині церковнослов'янської лексичної системи також зріли внутрішні суперечності стилістичного характеру. Йдеться про те, що в XVII ст. продовжували існувати два основні центри церковнослов'янської традиції – Київ і Москва, кожен із яких мав свій регіон впливу. У цей час Київ був не тільки центром збереження церковнослов'янської традиції, а й тим місцем, де церковно-літературна мова східнослов'янської редакції вперше зазнала систематичної нормалізації [8, с. 9]. Після приєднання України до Москви перемагає київська традиція церковнослов'янської мови, що привело до правки церковних книг за київськими та львівськими зразками [6, с. 14].

І. А. Ісіченко зазначає, що коли відбувалося становлення нової версії української літературної мови на основі народних говорів і книжної української мови X – XVIII ст., церковнослов'янська мова опинилася поза цією мовною системою, діючи як джерело лексем і синтаксичних конструкцій, уживаних з певною стилістичною метою [7, с. 5]. За словами В. М. Русанівського, „значна частина церковнослов'янізмів уже адаптованих на українському ґрунті, міцно закріпилася в мові релігійної літератури, а звідси, закономірно, проникає і в інші стилі староукраїнської літературної мови: художній, полемічний і навіть діловий” [11, с. 137–152].

Церковнослов'янська мова значною мірою сприяла розвитку українського художнього стилю. Завдяки їй український художній стиль збагатився різноманітними стилістичними фігурами – риторичними конструкціями, метафорами, епітетами, порівняннями, символами, алегоріями, антитезами тощо. Церковнослов'янські лексеми досить вільно входили до складу староукраїнської мови на правах синонімів і в багатьох випадках їх розцінювали як книжні староукраїнські і навпаки (див. [5, с. 8]). Наприкінці XVIII ст. запозичені українською мовою церковнослов'янські елементи „здебільшого замінюються народними утвореннями; залишаються тільки ті з них, що ввійшли і в розмовну мову” [11, с. 137–152]. За словами М. В. Скаб, церковнослов'янізми є органічними складниками української мови, і приживалися вони в українській мові тоді, коли потрапляли на добрий ґрунт, бо знаходили в народній мові живу основу і не суперечили світоглядним уявленням українців [13, с. 204].

Українські і російські письменники XVII – XVIII ст., за словами О. В. Шимко, як би вони не намагалися писати тільки народною мовою, уникаючи церковнослов'янізмів, все одно порушували задекларовані ними норми й часто вживали церковнослов'янські лексеми, навіть самі цього не підозрюючи, оскільки вже не відрізняли їх від власне народних слів, до того ж, інколи використання церковнослов'янізмів вимагав і сам текст, особливо високого стилю [20, с. 78–79].

Проникнення церковнослов'янізмів до української мови було стихійним аж до кінця XVIII ст., точніше до появи „Енеїди” І. П. Котляревського [14, с. 349]. Лише Т. Г. Шевченко зрозумів вагу і призначення елементів церковнослов'янської мови як складника сучасної літературної мови, визначив їх чітке місце в її структурі [4, с. 142]. За словами П. Сігалова, якщо в ранній творчості Т. Г. Шевченко рідко використовує церковнослов'янізми, то пізніше – з появою громадянських мотивів – він усе частіше, для висловлення пафосу благословення чи викривання, послуговується добре знаним засобом – церковнослов'янською мовою [12, с. 41]. Як зазначає М. Юрковський, Т. Г. Шевченко використовував церковнослов'янізми, не маючи певної мети (як основний лексичний фонд), і з поставленою метою в певній стилістичній (перш за все піднесеній) функції [21, с. 299]. На думку П. Сігалова, для Т. Г. Шевченка церковнослов'янізми (слова і вирази) – частина його власної мови, яка дає змогу виразити те, що за допомогою звичайних слів зробити важко, це ніби верхній регістр його власної мови. І Кобзаря не зупинило те, що такі слова могли збігатися з російськими, не зупиняло навіть очевидне не українське звучання окремих граматичних елементів (наприклад, суфіксів чи закінчень). Видатний український письменник бачить у церковнослов'янізмах важливий виражальний засіб, вважає можливим використання церковнослов'янізмів у контексті української мови [12, с. 42].

Важко погодитися з О. Б. Ткаченком, який зазначає, що Т. Г. Шевченко, не маючи розробленої літературної мови, мусив ще де в чому задовольнятися староукраїнською традицією, зокрема використанням церковнослов'янізмів, якими він скористався як готовим матеріалом для творення свого високого стилю [17, с. 42]. По-перше, як відомо, Т. Г. Шевченко використовував церковнослов'янську лексику не лише для творення високого стилю, вона виконувала й дещо інші стилістичні функції, зокрема, служила засобом створення іронії, сарказму та ін. [14, с. 352]. По-друге, сам О. Б. Ткаченко відстоює ту думку, що у розвитку мови не може бути „стрибків” [17, с. 35], що процес творення мов вимагає значно більше часу [17, с. 25]. А отже, зважаючи на те, що у XVIII ст. жива народна мова ще перебувала під потужним впливом церковнослов'янської мови, і що цей вплив відбувався ще до XIX ст., то період XVIII – XIX ст. – це занадто короткий термін, на нашу думку, аби українська мова цілком вивільнилася від церковнослов'янського нашарування. Нам більше імпонує думка

В. С. Вашенка, який вважає, що Т. Г. Шевченко „не вживає іншомовних слів надмірно, без потреби, але й не „перелицьовує” їх... Звичайно, що не скрізь однаково вживаються іншомовні запозичення, не в усіх його творах, а найбільше там, де це відповідно стилістично або історично обумовлено” [4, с. 146].

За словами Ю. В. Шевельова, порівняно з П. Кулішем, Т. Г. Шевченко ближче стоїть до традицій давньої київської літературної мови, що тяжіла до поєднання народної мови з церковнослов'янською [19, с. 92–93]. Вироблена Т. Г. Шевченком і по-новому осмислена система цілеспрямованого, свідомого використання церковнослов'янців стала зразком для багатьох письменників ХІХ – ХХІ ст. Сьогодні церковнослов'янцям, на думку М. Ф. Алефіренка, притаманне „друге дихання”, оскільки їх нетлінна свіжість надає окремим функціональним стилям (перш за все газетно-публіцистичному і, так званому, художньо-белетристичному, тобто мові художньої літератури) особливої виразності, образності та глибокої інформативності [1, с. 68].

Однак місце церковнослов'янців у сучасній українській мові, за словами П. Сігалова, визначається ще мовною ситуацією в Україні, тобто перш за все, взаємовідношеннями української і російської мов. Роль церковнослов'янців в українській мові різко відрізняється від ролі цих елементів у російській мові, що пояснюють різною історією цих народів [12, с. 34]. До середини ХІХ ст. російська літературна мова вже сформувалася і обслуговувала всі сторони життя російського народу і Російської держави. У цей час церковнослов'янці вже були органічною частиною російської літературної мови. Тому в контексті української мови церковнослов'янці могли сприймати (часто їх сприймають і зараз) як русизми і оцінювати негативно [12, с. 39].

Окремі церковнослов'янці активно функціонують і сьогодні, інші вийшли з ужитку як комунікативно надлишкові компоненти або набули виразної стилістичної маркованості [14, с. 348]. У мові українців церковнослов'янські лексеми вживають здебільшого для підкреслення урочистості [20, с. 81]. Досить часто церковнослов'янські мовні одиниці, що мають еквіваленти в народно-розмовному мовленні (типу *врата – ворота, врем'я – час, страж – сторож*), витісняють на периферію, де вони й набувають ознаки поетичності та урочистості, у той час як інші є невід'ємною частиною загальної лексики, які не сприймають уже як слов'янці (*очі, наречений*). За словами П. Сігалова, можна говорити про відносно слабку (порівняно з російською мовою) представленість в українській мові лексичних і фонетичних церковнослов'янців, що належать, як правило, до релігійної і книжної сфер лексики і виконують переважно понятійну функцію [12, с. 52]. В українській мові є незначна кількість церковнослов'янців, що позначають зазвичай нові поняття і які стали частиною українського словника: *вчитель, храм, совість, собор*. Як зазначив П. Сігалов, церковнослов'янська мова – це мова української Православної Церкви, одна з мов української середньовічної культури; звідси, як видається, відкритість українського словника для церковнослов'янського впливу і зрозумілість такого типу вживання на цитатному і лексичному рівнях. Певна кількість зі смаком підібраних церковнослов'янців, які використовують, як зазначає автор, для обслуговування верхнього регістру української літературної мови, навряд чи може змінити її структуру [12, с. 53].

До того ж, на думку П. Сігалова, питання про церковнослов'янці звичайно розглядають в контексті всієї мовної ситуації в Україні; ось чому ставлення до них часто негативне: їх розглядають як русизми. Але церковнослов'янці – це взагалі спільний спадок усіх східнослов'янських народів, а церковнослов'янська мова – це мова Православної Церкви, і використання церковнослов'янців в українській мові треба оцінювати не за тим, чи є вони в російській мові, а за тим, чи потрібні вони українській мові. Немає ніякого сумніву, що церковнослов'янці – постійне джерело збагачення української мови. І використання церковнослов'янців залежить насамперед від контексту і смаку автора [12, с. 55].

Є різні погляди щодо використання церковнослов'янців у церковних текстах та богослужіннях. Так, О. Б. Ткаченко вважає, що церковнослов'янські церковні тексти малозрозумілі для більшості віруючих, і що єдина позитивна риса церковнослов'янців – це їхня архаїчна урочистість [18, с. 8]. Однак, на думку вченого, мова церкви повинна бути урочистою, відрізняючись цим від розмовно-побутової, але кожна національна слов'янська мова, зокрема й українська, має для цього досить власних ресурсів, щоб в ім'я урочистості й на шкоду зрозумілості вдаватися обов'язково до церковнослов'янської мови [18, с. 8–9].

Схм. Венедикта (Щурат-Глуха) вважає, що мова йде навіть не про розуміння чи нерозуміння вірними церковнослов'янських текстів богослужінь – вони не зрозумілі людям і в перекладі, навіть талановитому, рідною мовою. Справа в тому, що ці тексти містять у собі глибинне багатство богослов'я, основані на Святому Письмі і на його розумінні Святими Отцями Церкви. У тропарях, кондаках, стихирах трапляються натяки на старозавітні пророцтва, прообрази, які розкриті в Новому

Завіті. „Не знаючи глибоко Історії Спасення, важко, а навіть неможливо збагнути значення тексту. Тут не допоможе зрозуміла мова, тут треба з Божою поміччю, навчити людей розуміти богословський зміст богослужень” [15, с. 14].

Г. Арполенко погоджується з схм. Венедиктою, що в церковній практиці треба зберігати книжний „біблійний” стиль старого церковнослов’янського оригіналу [15, с. 25, 27; 2, с. 31]. Т. Майданович із цього приводу зауважує, що якби в сучасній мовній практиці духовний стиль української мови ми розвивали із ширшим і повноправним використанням його церковнослов’янських, архаїчних елементів, то ми змогли б зняти гостроту мовної проблеми, мовне протистояння традиційних православних церков. Включення церковнослов’янського стилю мови в сучасні процеси мовотворення, на думку дослідниці, буде позитивним, консолідувальним фактором в політичному, церковному і загальнокультурному житті України [9, с. 11].

Інтегровальними з цього приводу наразі є погляди С. Лісняк, яка зауважує, що основна проблема полягає в тому, якою мірою в українській мові богослужінь можуть чи повинні використовуватись церковнослов’янські елементи. Ця проблема поділяє науковців, богословів, церковних, громадських і культурних діячів на дві групи. Одні з них, особливо представники Східної України, наполягають на мінімальній кількості, а то й повному виключенні церковнослов’янств із літургійної мови, іноді з відмовою від будь-якого зв’язку з попередньою церковнослов’янською традицією богослужб, мотивуючи такий погляд тим, що по-перше, мова церкви повинна бути загальнодоступною, зрозумілою (а церковнослов’янська давно перестала такою бути для широкого загалу і перешкоджає тисячам і мільйонам українців повернутись до церкви), по-друге, українська мова володіє невичерпними виражальними можливостями і здатна передати всі найтонші нюанси богословської думки [8, с. 11–12]. Інші ж обстоюють право церковнослов’янської мови на життя в церкві як особливій духовній сфері, що потребує і особливих виражальних засобів. У більшості випадків при цьому не йдеться про церковнослов’янську мову як мову богослужінь, а лише про використання її елементів як засобів високого стилю. Основними доказами на користь такої думки є данина тисячолітній традиції використання церковнослов’янської мови, підкреслювання її багатства, образності, піднесеності, поетичності. Це більш характерно для представників Західної України, які намагаються довести, що коли людина з дитинства відвідує церкву, слухає проповіді, то й церковнослов’янські будуть їй зрозумілі [15, с. 14]. Відомий перекладач, професор А. Содомора вважає, що ми молимося не тільки власними устами, але й устами своїх предків, тому традиція використання церковнослов’янств мусить існувати в церковному стилі [цит. за: 3, с. 236].

Ми цілком погоджуємося із думкою С. Лісняк, що сьогодні адекватним засобом служіння в храмах повинна бути українська мова з незначною кількістю церковнослов’янських елементів [8, с. 12]. При цьому важливо, як зауважує В. В. Німчук, дотримуватись міри у використанні специфічних елементів, щоб не відривати конфесійний стиль від інших стилів сучасної української літературної мови [10, № 10–12, с. 29].

Уживання церковнослов’янств як в українському мовленні, так і в мовленні української церкви повинно бути виправданим. Це стосується випадків, коли: 1) неможлива адекватна передача богословського поняття українською мовою; 2) для надання урочистості, піднесеності; 3) для збереження ритміки та піднесеності тексту: у колядках, щедрівках та інших піснях; 4) церковнослов’янства є частиною фразеологізмів української мови [8, с. 13].

Думаємо, що переклад Святого Письма і богослужбових книг українською мовою без уживання церковнослов’янської лексики чи форм збіднить конфесійний стиль української мови, позбавить його піднесеності, урочистості, поетичності, що так характерно для нашого менталітету [8, с. 13; 12, с. 53].

Отже, проаналізувавши різні погляди вчених на історію, розвиток і роль церковнослов’янств в українській мові та особливості їх використання у різних сферах, ми переконалися, що входження церковнослов’янських слів у лексичну систему сучасної української мови є наслідком складних процесів міжмовної взаємодії, які тривали на українських землях ще від часів Київської Русі. Сьогодні місце церковнослов’янств в українській мові визначається мовною ситуацією в Україні, тобто взаємовідношеннями української і російської мов. Думаємо, питання про місце й вагу церковнослов’янств у різних стилях української мови варто розглядати в контексті всієї мовної ситуації в Україні, і тоді ставлення до них не буде негативне.

Церковнослов’янська мова значною мірою сприяла розвитку українського художнього стилю. Основна проблема щодо використання церковнослов’янських лексем у церковному житті полягає в тому, якою мірою в українській мові богослужінь повинні використовуватись церковнослов’янські елементи.

На нашу думку, правомірними були б богослужіння в храмах українською мовою з незначною кількістю церковнослов'янських елементів або ж церковнослов'янською мовою українського ізводу.

Лексичні та морфологічні елементи церковнослов'янської мови є органічним складником сучасної української мови, і вони потребують спеціального вивчення, оскільки не до кінця з'ясовано залишається низка питань, серед яких і місце церковнослов'янств у лексико-семантичній та стилістичній системах сучасної української мови.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Старославянизмы в лексико-фразеологическом континууме восточнославянских языков / Н. Ф. Алефиренко // *Зборник Матице српске за славистику свеска 56-57* (закључен је 30. децембра 1999): Електронско издање / Заједнички подухват Матице Српске, Пројекта Растко — Библиотеке српске културе на Интернету и ГИА Janus. — С. 57—69.
2. Арполенко Г. П. Морачевський і перший переклад Святого Євангелія новоукраїнською мовою / Г. Арполенко // *Єдиними устами: Вісник Інституту богословської термінології та перекладів*. — Львів: Український Католицький університет, 2001. — № 5. — С. 23—32.
3. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова / Л. В. Біленька-Свистович, Н. Р. Рибак. — К.: Криниця, 2000. — 336 с.
4. Ващенко В. С. Про мову Т. Г. Шевченка / В. С. Ващенко // *Мовознавство: Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР* / від. ред. М. Ф. Бойко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Вип. 15—16. — С. 133—147.
5. Гнатюк Л. П. Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: автореф. дис. ... доктора філол. наук., спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. П. Гнатюк. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2011. — 35 с.
6. Иеромонах Алипий (Гаманович). Грамматика церковно-славянского языка. — М.: Общество любителей православной литературы. Изд-во имени свт. Льва, папы Римского, 2009. — 271 с.
7. Ісиченко І. А. Церковнослов'янська мова як феномен сучасної етноконфесійної свідомості / І. А. Ісиченко // *Єдиними устами: Вісник Інституту богословської термінології та перекладів*. — Львів: Український Католицький університет, 2001. — № 5. — С. 3—13.
8. Лісняк С. Проблема церковнослов'янської мови та її спадщини в українському церковному житті / С. Лісняк // *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Філологічні науки*. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. — Вип. 11. — Т. 2. — С. 5—15.
9. Майданович Т. До проблеми формування духовного стилю української мови / Т. Майданович // *Українська мова та література*. — 2000. — № 42. — С. 10—15.
10. Німчук В. В. Українська мова – священна мова / В. Німчук // *Людина і світ*. — 1992. — № 11—12. — С. 28—32; 1993. — № 10—12. — С. 26—31.
11. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1985. — 232 с.
12. Сігалов П. Церковнослов'янзми в українській мові / П. Сігалов // *Єдиними устами: Вісник Інституту богословської термінології та перекладів*. — Львів: Український Католицький університет, 2001. — № 5. — С. 33—55.
13. Скаб М. В. До питання про вплив церковнослов'янської мови на українську (на матеріалі семантичного простору лексеми душа у „Повісті временних літ”) // *Біблія і культура: Зб. наук. статей / М. В. Скаб; за ред. А. Є. Нямцу*. — Чернівці: Рута, 2005. — Вип. 7. — С. 412—415.
14. Степаненко М. І. Взаємодія церковнослов'янської та української мов: Спроба діахронного опису / М. І. Степаненко // *Степаненко М. І. Рідне українське слово / М. І. Степаненко*. — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 346—353.
15. Схм. Венедикта (Щурат-Глуха). Время сотворити Господеві (Пс. 118, 126) / схм. Венедикта (Щурат-Глуха) // *Єдиними устами: Вісник Інституту богословської термінології та перекладів*. — Львів: Український Католицький університет, 2001. — № 5. — С. 14—22.
16. Тарновецька-Ткач Л. О. Стильовий статус церковнослов'янствів в українській літературній мові Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Л. О. Тарновецька-Ткач // *Лінгвістичні студії: Збірник наук. праць*. — Донецьк: ДонДУ, 2000. — Вип. 6. — С. 296—304.
17. Ткаченко О. Б. Історія України й української мови в найголовніших особливостях: Історіографічні підсумки / О. Б. Ткаченко // *Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко*. — К.: Спалах, 2004. — С. 21—59.
18. Ткаченко О. Б. Соціолінгвістична класифікація мов у її слов'янській специфіці й динаміці / О. Б. Ткаченко // *Мовознавство*. — 2003. — № 2—3. — С. 3—13.
19. Шевельов Ю. В. Українська літературна мова / Ю. В. Шевельов // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства / гол. ред. Л. В. Ушкалов*. — Х.: Знання, 1998. — Т. 8. — С. 83—100.
20. Шимко Е. В. Славянизмы в русском и украинском литературном языках: сходство и различия (в контексте теории трех штилей М. В. Ломоносова) / Е. В. Шимко // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія* / гол. ред. В. В. Барчан. — Ужгород: УжНУ, 2002. — Вип. 6. — С. 78—82.
21. Юрковский М. Церковнославянизмы в языке Тараса Шевченко / М. Юрковский // *Кирило-Методиевите традиции в славянските езици (Първи полско-български сборник)*. — София: Софийски университет „Климент Охридски”, 1985. — С. 288—299.